

ARCHYVAI IR LIETUVOS VALSTYBINĖ ARCHYVŲ SISTEMA: PRAEITIES IR DABARTIES ASPEKTAI (I)

Dr. DAIVA LUKŠAITĖ

Lietuvos archyvų departamento prie Lietuvos Respublikos Vyriausybės
Dokumentų valdymo skyriaus vedėjo pavaduotoja

Archyvai, kaip dokumentus kaupiančios ir saugančios institucijos, nuėjo nemenką raidos kelią. Ilgainiui keitėsi ne tik dokumentų saugojimo sąlygos, bet ir archyvų funkcijų, archyvarų vaidmens samprata, kartu buvo kuriamos ir kito archyvų sistemos įvairiose šalyse. XIX a. pripažinta archyvaro profesija rado savo vietą švietimo sistemoje, o archyvistika tapo studijų dalyku. **Šio straipsnio tikslas – paaiškinti, kaip suprantami archyvai, aptarti esmines jų funkcijas ir apžvelgti Lietuvos valstybinės archyvų sistemos raidą bei dabartinę padėtį.** Dabar veikiančių Lietuvos valstybės archyvų istorijos ir veiklos šiame straipsnyje plačiai neaptarsime, nes archyvai rengs atskirus tokius dalykus atskleidžiančius straipsnius.

ARCHYVO SAMPRATA

Archyvų istorijos tyrėjai nurodo, kad graikų kalbos žodžių, vartojamų *archyvo* prasme, Graikijoje atsirado ne anksčiau kaip I a. pr. Kr. Ilgainiui archyvą reiškęs graikiškas žodis pradėtas vartoti vietos, kur laikomi valstybiniai dokumentai, prasme. Romėnai vartojo tris terminus. Pirmasis – sulotynintas graikiškas žodis *archivum* – buvo pradėtas vartoti tik II a. po Kr. ir išnyko VI a. po Kr. Tuomet buvo pradėtas vartoti terminas *tabularium*, kuris reiškė vietą, kurioje laikomos *tabulae*, t. y. lentelės, nesvarbu kokios – akmens, bronzos ar medinės. Trečiasis romėnų vartotas terminas – *scrinium* (*scrinia*), kuris reiškė spintelę. Vėliau šis žodis reiškė vietą, kur kas nors saugoma, iš dalies ir patį archyvą. Viduramžiais ir vėliau paplito pirmasis romėnų vartotas terminas, ilgainiui reiškęs ir vietą ir toje vietoje laikomus dokumentus.

XX a. pradžioje archyvai (angl. *archives*) apibrėžti taip: „Dokumentai archyvais tampa, kai nebėra aktyviai naudojami sudarytojo einamiesiems reikalams ir kai yra laikomi siekiant juos išsaugoti“. Taip pat manyta, kad archyvai – organizacijos dokumentai, pripažinti nuolat saugotinais archyvų institucijose naudojimo ir tyrimo tikslais. Terminas *archyvas* suprantamas ir kaip vieno dokumentų sudarytojo dokumentų visuma, sudaryta ir sukaupta jo vykdytos veiklos metu. Greta šio žinomas ir terminas *archyvinė medžiaga*, kuris vartojamas archyvuose – dokumentų saugojimo vietose (tai gali būti konkreti įstaiga, kurios pagrindinė funkcija – saugoti dokumentus, ar organizacijos padalinys) sukauptų ir saugomų dokumentų visumai įvardyti. Aptariamų terminų vartoseną dažnai priklauso nuo laiko, kada dokumentas priskiriamas archyvinei medžiagai ar tampa archyvo dalimi (nuo dokumentų sudarymo ar tik atrinkus nuolat saugoti archyvų institucijose).

Pastaruoju metu terminas *archyvai* paprastai vartojamas dviem prasmėmis. **Pirmąją prasme šis terminas reiškia neeinamuosius dokumentus, kuriuos saugo juos sudariusi (ar veiką tęsianti) ar kita įstaiga, antrąją – įstaigą (vietą), kur saugomi dokumentai** (toliau – archyvų institucijos).

ARCHYVŲ INSTITUCIJŲ IR ARCHYVARŲ FUNKCIJOS

Tradicinis archyvų institucijos vaidmuo – būti išliekamąją vertę turinčių dokumentų saugotoju. Tai, kad daugelis dokumentų išliko nuo XIX a. ar anksčiau, yra sėkmės rezultatas. Iki XX a. antrosios pusės archyvų institucijos buvo pasyvios dokumentų, pripažintų vertingais (ypač teisinių dokumentų) visuomenei naudoti arba įvertintų kaip turintys reikšmės juos sudariusiai organizacijai, gavėjos. Iki tol, kol archyvų institucijos galėjo turėti kokios nors įtakos dokumentų atrankos procesui ir vykdyti vertės ekspertizės priežiūros funkciją, sprendimų priėmimas, ką saugoti, o ką atinkti naikinti, buvo paliktas organizacijų darbuotojams, kurių dauguma stokojo kvalifikacijos atrenkant ar priimant dokumentų atrankos sprendimus. Dokumentų valdymas ir archyvų saugojimas buvo vertinamos kaip atskiros veiklos; pastaroji prasidedanti kai ankstesnioji jau yra pasibaigusi.

Dabar nebemanoma, kad dokumentai ir archyvai yra du skirtingi dalykai su skirtingomis savybėmis ir skirtingais valdymo reikalavimais. Laikomasi tęstinio dokumentų valdymo požiūrio, t. y. taip dokumentus valdo dokumentų ir archyvų institucijų profesionalai visu dokumentų egzistavimo laiku. Kontroliuojant dokumentų sudarymo procesą, naudojimą, saugojimą, visi vartotojų poreikiai turi būti tenkinami. Įtraukus archyvarus į dokumentų valdymo procesą nuo pat dokumento sukūrimo momento, organizacijos gali priimti suderintus dokumentų atrankos ir saugojimo sprendimus.

Pastaruoju metu archyvai – archyvų institucijos yra vertinami kaip institucijos, atsakingos už visuomenės atminties išsaugojimą. Jų saugomi dokumentai šiuo demokratijos laikotarpiu sulaukia daug dėmesio, nes priėjimas prie dokumentų suprantamas kaip teisė, o ne kaip privilegija. Valdžios atskaitingumo, administravimo tęstinumo išlaikymas ir asmens teisių apsauga tampa vis svarbesniais archyvų institucijų siekiniais. **Didėjanti archyvų institucijų reikšmė, lemia ir jų funkcijų pokyčius. Išskirtinos tokios archyvų institucijų funkcijos: dokumentų kaupimas (dokumentų kaupimas perimant juos iš nustatytų ar pasirinktų šaltinių (institucijų ar asmenų); dokumentų saugojimas; tvarkymas ir prieigos prie dokumentų užtikrinimas; archyvistikos, istorijos ir kitų sričių, susijusių su archyvistika, tyrimai; dokumentų publikavimas ir leidyba; mokymai.**

Atsižvelgiant į nurodytąsias archyvų institucijų funkcijas, archyvarai vykdo dalį arba visas toliau paminėtas funkcijas:

- **Veikia kaip dabarties ir praeities agentai ateičiai.** Svarbiausia archyvarų atsakomybė siejama su sprendimais, kurie dokumentai yra identifikuojami ir saugomi. Jie užtikrina organizacijos dokumentų, reikalingų teisiniais ar kitais tikslais, prieinamumą, taip pat palaiko kultūrinės informacijos perdavimą istoriniams ir kitiems tyrimams.

- **Yra partneriai informacijos srityje.** Archyvarai yra informacijos specialistai, kurių darbas glaudžiai susijęs su dokumentų vadybininkų, žinių vadybininkų, informacijos išteklių ir informacinių technologijų specialistų bei bibliotekininkų darbu.

- **Organizuoja ir valdo įvairias programas.** Archyvarų vadovavimas ir valdymas vykdant programas apima tokius dalykus kaip prioritetų nustatymą, tikslų apibrėžimą, lėšų valdymą, išteklių paskirtymą, personalo valdymą ir kt.

- **Sprendžia, kurie dokumentai turi išliekamąją vertę.** Archyvų institucijų veiklos šerdis –nustatyti dokumentus, turinčius iūliekamąją vertę. Galutinius nepriklausomus sprendimus archyvarai priima nagrinėdami dokumentų sudarytojų funkcijas, rengdami dokumentacijos planus, analizuodami dokumentus, pagreitindami jų naudojimą.

- **Užtikrina dokumentų visumos kontrolę.** Archyvarai vertina teisės aktų laikymąsi. Jie sutelkia dėmesį į originalios tvarkos išlaikymą. Kai ši prarandama, dokumentai sutvarkomi tokia tvarka, kuri atskleidžia jų originalų sukūrimą, ypač funkcijas ir dokumentų sudarytojų veiklą, o tai padeda potencialiems dokumentų naudotojams.

- **Saugo dokumentus.** Archyvų institucijų veikla siejama su atsakomybe už dokumentų saugojimą, siekiant užtikrinti jų išlikimą ir naudojimą.

- **Prižiūri priėjimą prie dokumentų ir jų naudojimą.** Archyvarai skatina žmones naudoti archyvų institucijose saugomus dokumentus pasitelkiant paieškos priemones ir tokių institucijų tyrinėtojams teikiamas paslaugas (internetu ir kitais būdais).

- **Plačiau supranta dokumentų informaciją.** Archyvarai, siekdami geresnio jų saugomų dokumentų supratimo ir naudojimo, organizuoja parodas ir viešina juos įvairiais būdais.

ARCHYVŲ INSTITUCIJŲ RAIDOS ASPEKTAI

Nors dokumentų saugojimas išskiriamas jau šumerų civilizacijoje (2500 pr. Kr.), šiame straipsnyje trumpai aptariami archyvų institucijų raidos aspektai naujųjų laikų laikotarpiu ir naujaisiais laikais. Pirmuoju laikotarpiu steigti valstybės archyvai ir įstaigų, saugojusių anksčiau veikusių įstaigų dokumentus, archyvai, pradėta atrinkti archyvų institucijose saugotinus dokumentus, atsirado su šių institucijų veikla susijusių leidinių, pradėti statyti specialūs pastatai dokumentams saugoti.

Naujųjų laikų laikotarpiu susidarė dvi archyvų institucijų grupės:

1) senųjų dokumentų archyvai, kurie nebuvo papildomi naujais dokumentais (dar vadinti istoriniais archyvais);

2) veikiančių organizacijų archyvai (einamieji archyvai), kartu saugoję ir istoriškai svarbius dokumentus.

Ryšio, bent jau vienodos jų kontrolės, tarp šių grupių nebuvo. Tačiau nuo XVII a. pamažu pripažįstama valstybės teisė į valstybinių institucijų sudarytus dokumentus, nors dažnai ir patekusius į privačių asmenų rankas ar šeimų archyvus.

Archyvų centralizacijos idėjos, praktiškai apėmusios tik valstybinių įstaigų dokumentus kaupusias archyvų institucijas ir išskiriamos nuo XVIII a. pabaigos:

1. likviduotų valstybinių institucijų dokumentų koncentravimas valstybės archyvų sistemos įstaigose.

2. valstybės archyvų pavaldumas vienai juos administruojančiai institucijai; ilgainiui archyvų institucijų veiklos sritis buvo išskirta į atskirą valstybinę veiklos sritį.

Aptariant archyvų institucijų raidos aspektus naujaisiais laikais pasakytina, kad iki Pirmojo pasaulinio karo jau buvo susiformavusi archyvistika kaip disciplina, teoriniai dokumentų tvarkymo principai, o daugelyje šalių – archyvų institucijų (valstybės archyvų) sistema (pavyzdžiui, Vokietijoje, Nyderlanduose, Prancūzijoje, Skandinavijos šalyse ir kt.).

Nuo XX a. pradžios išskirtini šie svarbesni pokyčiai:

1. Steigti nacionaliniai archyvai ten, kur jų dar nebuvo, pavyzdžiui, Jungtinėse Amerikos Valstijose. Susiformavo Tarybų Socialistinių Respublikų Sąjungos (TSRS) valstybės archyvų sistema. Tokie archyvai steigti ir po Pirmojo pasaulinio karo atsiradusiose valstybėse, pavyzdžiui, Lietuvoje.

2. Daugelio šalių valstybės archyvai pradėjo daugiau dėmesio skirti įstaigų sudaromų dokumentų valdymui (siektą teikti rekomendacijas dokumentų valdymo klausimais).

3. Padidėjo dėmesys teritoriniams (teritorinių organizacijų) archyvams.

4. Archyvų klausimai pradėti svarstyti tarptautiniu lygiu (Belgijoje 1910 m. vyko tarptautinis administravimo mokslų kongresas, kuriame svarstyti ir archyvų reikalai. 1929 m. įkurta Tautų Sąjungos Archyvų kolegija, rinkusi žinias apie įvairių šalių archyvuose buvusius dokumentus. 1931 m. įsteigta Archyvų ekspertų kolegija prie Tautų Sąjungos Intelektinio bendradarbiavimo instituto skatino archyvarų bendradarbiavimą. 1948 m. buvo įkurta iki šiol veikianti Tarptautinė archyvų taryba. Tai tarptautinė archyvų institucijas vienijanti ir daug dėmesio archyvų teoriniams bei metodiniams klausimams skirianti organizacija).

5. Su dokumentų valdymu susijusių tarptautinių standartų, terminų žodynų priėmimas.

6. Nuo XX a. antrosios pusės atsirado naujos tyrimų sritys (elektroninių dokumentų tyrimai ir kt.).